

الحمد لله
! بركم من لرم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه ی کارشناسی ارشد

رشته

الهیات - تاریخ و تمدن ملل اسلامی

عنوان پایان نامه

نقش بازرگانان در نفوذ و گسترش اسلام در شبه قاره هند از آغاز تا تشکیل حکومت

گورکانیان (932ق)

استاد راهنما

دکتر زهرا الهونی نظری و دکتر سیاوش یاری

استاد مشاور

دکتر منیژه ربیعی

دانشجو

سمیه شاکرمی

شهریور 1390

کلیه ی دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه

الزهرامی باشد.

تقدیم به شهیدان کربلا
آزادمردان جاوید تاریخ

و تقدیم به پدرم که تمام هستی ام مدیون پاکی و
صداقت اوست و به مادرم که دعای خیرش همواره
بدرقه‌ی راهم بوده است.

تشکر و قدردانی: از آقای دکتر سیاوش یاری کمال تشکر و قدردانی دارم که در تمام مراحل پایان نامه با صبر و حوصله به سوالات من جواب دادند و به من کمک کردند و بدون شک اگر راهنمایی‌های دلسوزانه‌ی ایشان نبود، انجام تحقیق برای من ناممکن بود و همچنین از خانم دکتر نظری راهنمای محترم و خانم دکتر منیژه ربیعی مشاور محترم کمال تشکر و سپاسگذاری دارم که با راهنمایی‌های خود کمک کردند تا نگارش پایان نامه را به نحو احسن انجام بدهم.

همچنین از تمام کسانی که در این راه به من کمک کرده اند سپاسگذاری می‌کنم و از خداوند منان برای همه‌ی آنها موفقیت و سلامتی خواستارم.

چکیده

پایان‌نامه حاضر با عنوان «نقش بازرگانان در نفوذ و گسترش اسلام در شبه‌قاره هند از آغاز تا تشکیل حکومت گورکانیان (932ق)» چگونگی اشاعه اسلام توسط بازرگانان مسلمان و ساز-وکار گسترش آن در شبه‌قاره را مورد بررسی قرار داده‌است؛ و فرضیه اصلی پایان‌نامه یعنی: «در کشورهای جنوب شرق آسیا و شبه‌قاره هند که اشاعه اسلام از راه‌های مسالمت‌آمیز صورت گرفته است نقش اصلی بر عهده بازرگانان بوده‌است.» به آزمون گذاشته شده است. قرن‌ها قبل از اسلام اهالی کرانه‌های خلیج فارس چه آنها که در ساحل شمالی آن از کرانه‌های شرقی دجله تا دشتهای مکران و بلوچستان به نام پارسی و ایرانی معروف بودند و چه آنها که در کرانه‌های غربی دجله و سواحل جنوبی خلیج فارس و پیرامون فلات عربستان به نام اقوام عرب و زنگی و یمنی شهرت داشتند، همواره کاروانهای تجاری‌شان تا دورترین نقاط یعنی چین و هند در رفت‌وآمد بودند. با ظهور اسلام بازرگانان مسلمان از طلیعه‌داران نهضت اسلامی گردیدند و در مسیرشان بذر اندیشه‌های اسلامی را افشاندند و با استقرار دائم و موقت در این نواحی و ازدواج با بومیان به سرعت در میان آنان اعتبار و نفوذ یافتند و اینگونه زمینه‌های گسترش دین اسلام را فراهم کردند. اوضاع سیاسی و اجتماعی شبه‌قاره هند بازرگانان را در این امر یاری نمود. مهمترین یافته‌های این پژوهش که با روش توصیفی-تحلیلی و استفاده از اسناد و مدارک دست اول و تحقیقات جدید صورت پذیرفته بدین‌قرار است: 1) هند به خصوص بعد از قرن دوم هجری که به تصرف مسلمانان در آمد یکی از بزرگترین و مناسبترین اهداف تجاری و بازرگانی مسلمانان بوده‌است. 2) براساس تعالیم اسلام، بازرگانان مسلمان نشر و گسترش اسلام را از جمله وظایف شرعی خود تلقی می‌کردند و بدان مبادرت می‌ورزیدند. 3) بازرگانان مسلمان با اسکان و استقرار دائمی در بنادر و سواحل هند و ازدواج با بومیان اقلیت‌های مهم و موثری تشکیل داده و به تدریج به نشر و گسترش اسلام پرداختند. 4) پراکندگی قدرت سیاسی، اختلاف و بلکه تضاد طبقاتی و نابسامانی‌های اقتصادی در نشر و گسترش اسلام توسط بازرگانان مسلمان موثر بود.

واژگان کلیدی: اسلام، هند، بازرگانان، خلیج فارس، ایران، شبه جزیره عرب

فهرست مطالب

1	فصل اول : کلیات تحقیق
2	مقدمه
3	پرسش پژوهش و تبیین آن
4	پرسشهای پژوهش (پرسش های فرعی)
4	فرضیات پژوهش
5	اهداف پژوهش و ضرورت آن
5	پیشینه ی پژوهش
6	معرفی و نقد منابع
6	منابع جغرافیایی
9	تاریخ های عمومی
12	تاریخ های محلی و منطقه ای
13	سفرنامه ها
17	سایر
19	فصل دوم : سیمای طبیعی و جغرافیای تاریخی شبه قاره هند
20	سیمای طبیعی شبه قاره هند
26	جغرافیای تاریخی سند
31	فصل سوم : مروری بر تاریخ سیاسی اسلام در هند
32	نفوذ مسلمانان در سند
43	غزنویان
52	غوریان
60	حکومت های مسلمان هند از غوریان تا گورکانیان
67	فصل چهارم : مناسبات اقتصادی ایران و شبه جزیره عرب با شبه قاره هند
67	مناسبات اقتصادی ایران و شبه جزیره عرب با شبه قاره هند
69	ایرانیان و بازرگانی هند
70	اعراب و بازرگانی هند

72.....	مسلمانان و بازرگانی هند.....
74.....	صادرات هند.....
77.....	واردات هند.....
78.....	کشتی‌های دریای هند.....
79.....	راه‌های بازرگانی.....
85.....	فصل پنجم: بازرگانان و گسترش اسلام در شبه قاره هند.....
85.....	مراکز استقرار بازرگانان مسلمان در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس.....
87.....	مراکز استقرار بازرگانان مسلمان در هند.....
94.....	ساز و کار نشر و گسترش اسلام در شبه قاره هند.....
94.....	درآمد.....
95.....	بازرگانان مسلمان و بومیان هند.....
98.....	بازرگانان مسلمان و پادشاهان هند.....
109.....	زمینه‌ها و عوامل گسترش اسلام در هند.....
122.....	نتیجه.....
124.....	فهرست منابع و مآخذ.....

فصل اول : کلیات تحقیق

مقدمه

پرسش پژوهش و تبیین آن
پرسش های پژوهش (پرسش های فرعی)

فرضیات پژوهش

اهداف پژوهش و ضرورت آن

پیشینه‌ی پژوهش

معرفی و نقد منابع

مقدمه

هند کشوری پهناور با وسعتی بیش از سه میلیون کیلومتر مربع و جمعیتی حدود یک میلیارد نفر می باشد و تعداد مسلمانان در این کشور دارای پیشینه فرهنگ و تمدن که نفرت از جنگ و خونریزی و تنوع و آزادی ادیان از مشخصه های خاص آن می باشد، حدود سیصد میلیون می باشد. واضح است که اهمیت شبه قاره هند و علت توجه ملل دیگر به آن به خاطر ثروت زیادی بوده است که در آن وجود دارد. عرب ها مدت ها قبل از اسلام با هند جنوبی روابط بازرگانی داشته اند. آنها در منطقه ی مالابار که نقطه ی اتصال آنها با جنوب شرق بود به معاملات بازرگانی می پرداختند. بازرگانان از خلیج فارس گذشته به بندر دیبل می رسیدند سپس وارد کامبای (بمبئی کنونی) می شدند و پس از گذر از دماغه ی کماری به شرق می رفتند. حتی گزارشهای مورخان حاکی از حضور بازرگانان عرب در چین می باشد. بنابراین اعراب همواره در این راه نسبتاً طولانی در رفت و آمد بودند. با ظهور اسلام اعراب حامل دین جدیدی شدند که نوید دهنده ی آزادی، عدالت و دربردارنده ی تمامی جنبه های مادی و معنوی بود و این دین به مقتضای درهم ریختن نظام کاست و محرومیت جامعه ی هندو از طبقات ممتاز در ابعاد وسیعی بود و زمینه ساز تحولی بنیادین در این کشور گردید.

بازرگانان مسلمان مدت ها قبل از اینکه محمد بن قاسم در سال 92 ق دره ی سند را فتح کند، اسلام را در ابعاد محدودتری به شبه قاره رسانده بودند و در سواحل مالابار، خلیج کامبای، گجرات و نواحی دکن دین اسلام را منتشر نمودند. پس از جریان ربوده شدن کشتی سراندیپی و فتح دیبل توسط محمد بن قاسم ثقفی، مسلمانان به شمال هند نفوذ نمودند. همزمان با حمله ی نظامی مسلمانان هندوهابی که مسلمان می شدند وارد سپاه اسلام می گردیدند و در کنار آنها می جنگیدند. جز اوایل عصر عباسیان که آن را عصر طلایی نامیده اند و امپراطوری اسلامی به اوج وسعت و ترقی رسیده بود، در تمام دوران امویان و عباسیان گسترش اسلام با موانعی نظیر

کم‌توجهی خلفای اسلامی به این منطقه و نیز درگیری‌های قومی و قبیله‌ای عرب و دوری این منطقه از سرزمین‌های اسلامی مواجه شد اگر از لشکرکشی‌های هرساله محمود غزنوی که باعث رعب و وحشت هندوان از مسلمانان شد، بگذریم در نتیجه گذشت زمان و اقامت اعراب در نواحی جنوبی و جنوب شرقی هند کم‌کم فرهنگ مسلمانان در هندوها اثر کرد و برخی از آنها به دین اسلام گرویدند. جریان گسترش اسلام در هند با روی کار آمدن حکومت‌های اسلامی و فعالیت‌های فرهنگی که این حکام به عمل آوردند همچنان ادامه داشت تا این که با تشکیل دولت گورکانیان به اوج خود رسید.

پرسش پژوهش و تبیین آن

شبه‌قاره هند با تمدنی چندهزار ساله، به علت داشتن کالاهای نایاب همواره مطمح‌نظر ملل مختلف قرار گرفته است. بازرگانان نخستین کسانی بودند که با ساکنان هند برخورد مستقیم داشتند و ضمن تعامل اقتصادی و بازرگانی، زمینه ارتباطات فکری و فرهنگی را فراهم آوردند و طی این جریان باعث انتقال تمدن اسلامی به شبه‌قاره هند گردیدند.

روابط بازرگانی بین حوزه‌ی خلیج فارس، دریای عرب و جنوب هند از دوران قبل از میلاد وجود داشته است. بنادر و جزایر جنوب هند به عنوان مراکز عمده‌ی بازرگانی، سرزمینهای شرق و غرب شبه‌قاره را به هم مرتبط می‌ساختند. مسلمانان وارث تجاری اعراب و ایرانیان قبل از اسلام شدند؛ نخستین ارتباطات بین مسلمانان و ساکنان شبه‌قاره‌هند توسط بازرگانان ایجاد شد. از طرفی دولت‌ها از اطلاعاتی که بازرگانان در مورد اوضاع سیاسی و بازرگانی منطقه در اختیارشان می‌گذاشتند برای لشکرکشی به این مناطق استفاده می‌کردند. از طرفی این لشکرکشی‌ها خود باعث تعاملات بیشتر می‌شد و زمینه‌ای فراهم می‌آمد تا بازرگانان برای مدتی چند با امنیت بیشتری به کار بازرگانی بپردازند. البته اعراب مسلمان زمانی به موفقیت رسیدند که با تصرف ایران به راهی دست یافتند که قرن‌ها قبل از آنها، محل عبور و مرور

کاروان‌های تجاری و بازرگانی بود و ایرانی‌ها این شاه‌رگ حیاتی را در دست گرفته بودند و از این زمان به بعد با عنوان مسلمان و یا در خدمت مسلمانان ایفای نقش می‌کردند. عده‌ای از مسلمانان به سبب موقعیت تجاری این منطقه در بنادر هند ساکن شدند و به سرعت در میان حکام هندی نفوذ و اعتبار کسب کردند. اسکان این گروه در این منطقه و ارتباط آنها با طبقات مختلف مردم در گروه ساکنان شبه قاره هند به دین اسلام نقش اساسی داشت.

با توجه به این مطلب سوال اصلی پژوهش حاضر این است: بازرگانان مسلمان چه نقشی در

نفوذ و گسترش اسلام در شبه‌قاره هند داشته‌اند؟

فرضیه اصلی: در کشورهای جنوب شرق آسیا و شبه‌قاره هند که اشاعه اسلام از راه‌های

مسالمت‌آمیز صورت گرفته است، نقش اصلی بر عهده بازرگانان بوده است

پرسشهای پژوهش: (پرسش‌های فرعی)

1 - ضرورت مناسبات اقتصادی و بازرگانی دنیای اسلام با شبه قاره هند چه بود؟

2- چرا تجار و بازرگانان مسلمان ضمن برقراری مناسبات اقتصادی به نشر و گسترش اسلام نیز

مبادرت کردند؟

3- ساز و کار (مکانیزم) نفوذ و گسترش اسلام در شبه قاره هند توسط بازرگانان چه بود؟

4- اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شبه قاره در نشر و گسترش اسلام توسط تجار مسلمان

چه تاثیری داشت؟

فرضیات پژوهش:

1- هند به ویژه بعد از قرن دوم هجری که به تصرف مسلمانان در آمد یکی از بزرگترین و

مناسبترین اهداف تجاری و بازرگانی مسلمانان شد.

2- بر اساس تعالیم اسلام، بازرگانان مسلمان نشر و گسترش اسلام را از جمله وظایف شرعی

خود تلقی می‌کردند و بدان مبادرت می‌ورزیدند.

3-بازرگانان مسلمان با اسکان و استقرار دائمی در بنادر و سواحل هند و ازدواج با بومیان اقلیت های مهم و موثری تشکیل داده و به تدریج به نشر و گسترش اسلام پرداختند.

4-پراکندگی قدرت سیاسی، اختلاف و بلکه تضاد طبقاتی و نابسامانی های اقتصادی در نشر و گسترش اسلام توسط بازرگانان مسلمان موثر بود.

اهداف پژوهش و ضرورت آن :

در کنار روشن کردن زوایای تاریخ مسلمانان در هند و نقش گروه ها و عوامل مختلف در نفوذ و گسترش اسلام در آنجا، می توان تجربه های موفق دیگری در توسعه جهانی اسلام کسب نمود.

نفوذ و گسترش اسلام به شبه قاره هند معلول عوامل چندی چون تجارت، لشکرکشی های نظامی، حضور علما، صوفیان و دیگر اقشار غیر نظامی بوده است؛ بازرگانان نخستین گروه هایی بوده اند که از طریق زمین و دریا به شبه قاره هند مسافرت کرده اند، آنها که از دوران باستان با شبه قاره هند روابط تجاری داشتند در دوره اسلامی نیز همچنان این روابط را ادامه دادند و با تعاملاتی که با بومیان داشتند بذر اندیشه های اسلامی را می افشاندند. مساله ای که پژوهشگران تاریخ و تمدن اسلامی به ندرت، تنها اشاراتی به آن داشته اند و نقش بازرگانان را آنگونه که باید بیان نکرده اند. در این تحقیق سعی بر آن است تا به فعالیتهای بازرگانان و تاثیر آنها در گسترش اسلام در شبه قاره هند پرداخته شود.

پیشینه ی پژوهش :

تحقیقات و کتبی در مورد نفوذ و گسترش اسلام به هند نوشته شده و آن را از جهات گوناگون مورد بررسی قرار داده اند؛ در رساله دکتری آقای سیاوش یاری با عنوان نفوذ و گسترش اسلام در شبه قاره هند و همچنین رساله دکتری آقای حجت الله ایزدی با عنوان جستجوی علل موثر در نشر و گسترش اسلام در شبه قاره هند که عوامل گوناگون را در

گسترش اسلام مورد بررسی قرار داده اند، اطلاعات مختصری از فعالیت بازرگانان در شبه قاره هند تا قرن هفتم هجری بیان شده است؛ مقاله ای نیز سلیمان ندوی تحت عنوان رابطه بازرگانی مسلمانان با هند نوشته است و علی بحرانی پور آن را ترجمه کرده است. البته سلیمان ندوی مقالات دیگری به زبان انگلیسی نوشته است مانند:

1. Muslim colonies in India before the Muslim conquest, in Islamic culture, July 1935.

2. Muslim colonies in India before the Muslim conquest, in Islamic culture, Jan 1935.

3. Religious relations between Arabia and India in Islamic culture, Jan 1934

در این مقالات استقرارگاههای بازرگانی مسلمانان نام برده شده است اما به چگونگی ورود اسلام و نیز ساز و کار گسترش اسلام توسط بازرگانان مسلمان پرداخته است.

در کتابی با عنوان **Dehli sultanate, the history and culture of the ination people** که توسط مجومدار نوشته شده است فصلی را به بازرگانی مسلمانان زمان سلاطین دهلی اختصاص داده شده با این وجود تنها به روابط تجاری پرداخته است.

بنابراین منابع موجود و کتابهایی که در دسترس بوده است، هنوز تحقیق جامع و کاملی که به نقش تجار در نفوذ و گسترش اسلام در شبه قاره هند بپردازد وجود ندارد و پایان نامه‌ی حاضر نخستین تحقیقی خواهد بود که به این مساله به صورت مستقل می‌پردازد.

معرفی و نقد منابع

منابع جغرافیایی

منابع جغرافیایی در تدوین این تحقیق سهم زیادی داشته اند. این کتابها در اصطلاح جغرافیایی تحت عنوان مسالک و ممالک معروف هستند. جغرافی‌نویسان گزارشهای ارزشمندی

در مورد شهرها، راهها، بنادر، کاروانسراها و ... و نیز اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، ارائه داده‌اند. مهمترین کتابهایی که در این تحقیق سهم زیادی داشته‌اند بدین قرار است:

کتاب المسافات والولايات مشهور به احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، اثر مقدسی (متوفی 381 ق) می‌باشد. وی اطلاعات بسیار خوبی در خصوص آداب و رسوم، اعلام جغرافیایی، امور بازرگانی، اوزان و مقیاسها، مقدار مالیاتها و چگونگی پرداخت آن از اندلس تا هند به دست می‌دهد. گزارشهای وی بر حسب آنچه دیده بوده‌است؛ اما آنچه را شنیده پس از اطلاع از درستی آن‌ها، بیان کرده‌است.¹ مقدسی در وصف اقلیم سند گزارشهای ارزشمندی در مورد ویژگی‌های جغرافیایی، طبیعی، اقتصادی و گاه مذهبی بیان می‌کند.

المسالک والممالک نوشته ابوالقاسم عبیدالله ابن خردادبه می‌باشد؛ وی تقسیم بندی جغرافیایی خاصی برای این منطقه ندارد و تنها به ذکر حدود سی شهر و فاصله آنها از یکدیگر اکتفا کرده است و در یک مورد هم به خراج منطقه سند در دوره ی عمران بن موسی برمکی که یک میلیون درهم در سال بوده است اشاره می‌کند.²

کتاب اشکال العالم نوشته ی ابوالقاسم بن احمد جیهانی اشاره کرد که در نیمه دوم قرن چهارم نگاشته است و علی بن عبدالسلام در اوایل قرن هفتم به فارسی ترجمه کرده‌است. جیهانی در این کتاب اقلیم دوازدهم را به «بلاد سند و آنچه به آن متصل است» اختصاص داده است که علاوه بر تعیین شهرها، مسافتها و رودخانه‌ها، اطلاعات مفیدی نیز در خصوص عقاید، آداب و رسوم و قومیت‌ها داده‌است.³

---

¹ . مقدسی ،ابو عبدالله محمد بن احمد ،احسن التقاسیم ،ترجمه علی نقی منزوی ،تهران ،انتشارات کومش ،1385، ق،جلد دوم، ص701.

² . ابن خردادبه ،مسالک وممالک ،ترجمه سعید خاکنرد،تهران ،موسسه فرهنگی حفاء ،1371، ص43.

³ . جیهانی ،ابوالقاسم بن احمد اشکال العالم ،ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب ،تهران ،انتشارات آستان قدس رضوی ،1368، ص133-138.

کتاب *مسالك وممالك*، نوشته‌ی ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاصلطخری متوفی 346 ق از روی کتاب *صوره الارض ابوزید بلخی* متوفی 322 ق تدوین شده و حدود قرن پنجم هجری از متن عربی این اثر ترجمه‌ای آزاد به فارسی با نام *مسالك و ممالك* صورت گرفته است. اصلطخری ضمن ذکر نام شهرهای مختلف، به مذهب و ویژگی‌های مذهبی ساکنان آن مناطق نیز اشاره کرده است.

کتاب *صوره الارض* اثر ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی (متوفی 367 ق) می باشد. وی در رمضان سال 331 ق مسافرت خود را از بغداد شروع کرد و پس از پیمودن تمامی مناطق ایران وارد سند شد. او مناطق، شهرها، راه‌ها و دریاها و نواحی مرزی سند و برخی مناطق هندونشین را بررسی و مسیر دریایی خلیج فارس تا سرانندیب را وصف کرده است.¹

حدود العالم من المشرق الی المغرب، یکی از قدیمی‌ترین متون زبان فارسی (نوشته در سال 372 ه.ق) در موضوع جغرافیای عمومی است. نگارنده‌ی ناشناخته این اثر را به ابوالحرث محمد بن احمد بن فریغون فرمانروای گوزگان (واقع در شمال غرب افغانستان کنونی) هدیه کرده است. از آنجا که نگارنده مدعی است که تمامی کشورهای شناخته شده را معرفی کرده است، نام کتاب خود را *حدود العالم* گذاشته است. او اطلاعات خویش را از کتاب‌های پیشینیان گرفته است. البته با موضوع‌هایی که در ذهن خویش داشته به جستجوی مطالب پرداخته است. از این رو در تدوین کتاب روشی تحقیقی پیش گرفته است.² وی در فصلی با عنوان «سخن اندر ناحیت هندوستان و شهرهای وی» در مورد آب و هوا، رودها، شهرها و اوضاع اقتصادی و اجتماعی نواحی جنوبی هند پرداخته است.³

---

¹ . ابن حوقل ، ابوالقاسم ، صوره الارض ، لیدن ، بی نا ، 1938 ، ص 7 و 44 .
² . مولف ناشناخته ، حدود العالم من المشرق الی المغرب ، با مقدمه و . بارتولد و تعلیقات مریم میراحمدی و غلامرضا وهرام ، بی جا ، دانشگاه الزهرا ، 1372 ، ص 88-89 .
³ . همان ، ص 189-215 .

کتاب *البلدان* نوشته ی ابو عبدالله احمد بن محمد معروف به ابن فقیه می باشد. وی در بحثی تحت عنوان «الفرق ما بین بلاد الصین و بلاد الهند» برخی اطلاعات مربوط به تجارت و کالاهای تجاری را آورده است و نیز برخی از ویژگی های اخلاقی، اعتقادی و فرهنگی هند را بیان کرده- است.¹

آثار البلاد و اخبار العباد قزوینی از آثار متأخر جغرافیایی می باشد. مطالب کتاب آمیخته به داستان های عجیب و غریب است. از آنجا که خود به این مناطق مسافرت نکرده بیشتر مطالب وی نقل مطالب اصطخری و دیگر جغرافی نویسان مسلمان است. با این حال برخی از شهرهایی که وی نام برده در منابع دیگر، از آنها ذکری به میان نیامده و در برخی موارد موقعیت شهرها را اشتباه گزارش داده است. اما با این حال منبع خوبی برای این تحقیق می باشد.

تاریخ های عمومی

کتاب *مروج الذهب و المعادن الجوهرة* نوشته ابو الحسن علی بن حسین مسعودی (متوفی 345 ق) است. در این کتاب حوادث تا سال 336 ق پیگیری شده است. مسعودی در سال 300 ق به ایران سفر کرده است و در ادامه سفر خود به هند رفته و مسیر خود را تا جزیره سیلان ادامه داده است. در این اثر علاوه بر اطلاعات تاریخی متداول بین مورخان مسلمان، به موضوعات دینی، فرهنگی و جغرافیایی دیگر امت ها نیز پرداخته است. از آنجایی که مسعودی خود شخصا به هند سفر کرده، اطلاعات او از درجه اطمینان بالایی برخوردار است. در کتاب دیگر او *التنبیه و الاشراف*، نیز می توان مطالبی در مورد اوضاع جغرافیایی در حوزه ی رودهای سند و گنگ و برخی مسائل اجتماعی یافت.

تاریخ یعقوبی که وقایع هند را تا دوره جعفر متوکل (232-247 ق) پیگیری نموده است، یکی دیگر از منابع مهم تاریخ هند می باشد. مطالب این اثر در باب اختلاف و درگیری های

¹ ابن فقیه همدانی: کتاب البلدان، تحقیق یوسف الهادی، بیروت، عالم الکتب، 1416 ه. ق، ص 170-73.

یمنی و نزاری در سند جالب توجه است و به نسبت کتاب‌هایی چون مروج الذهب و حتی فتوح البلدان از دقت و تفصیل بیشتری برخوردار است. این اثر می‌تواند ما را به برخی عوامل ضعف مسلمانان در سند و عدم توفیق آنان در نشر و گسترش اسلام رهنمون شود.

زین الاخبار یا تاریخ گردیزی نوشته ی ابوسعید عبدالحی بن ضحاک گردیزی در پادشاهی عبدالرشید بن مسعود غزنوی (441-444ق) به پایان رسیده است. آخرین گزارش از این کتاب در سال 432ق است. این کتاب شامل تاریخ عمومی جهان است که با نثری ساده نوشته شده- است. گردیزی اطلاعات ارزشمندی در خصوص تاریخ هندوان¹ و عیدهای آنان به دست می‌دهد و در باب نوزدهم با عنوان «اندر معارف هندوان» اطلاعات مبسوطی در خصوص طبقات اجتماعی، روابط اجتماعی، دانش های متداول در هند، مسائل فرهنگی و آئین‌های مذهبی ارائه کرده است.² علل و چگونگی برچیده شدن سلطه‌ی غزنویان از خراسان و محدود شدن قلمروشان به غزنین و هند، در این کتاب به تفصیل بیان شده است.

تاریخ مسعودی مشهور به تاریخ بیهقی، اثر ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی (385-470ق) یکی از آثار گرانبهای تاریخ غزنویان و نثر فارسی است. از آنجایی که حوادث سالهای 421 تا 432 ق مربوط به دوره سلطنت سلطان مسعود می باشد از این رو تاریخ مسعودی خوانده می‌شود.

در این کتاب علاوه بر تبیین علل محدود شدن قلمرو غزنویان به غزنین و هند، بخش قابل توجهی از متن این تاریخ به لشکرکشی های سلطان مسعود به هند و نحوه حل و فصل مسائل اداری و لشکریان مستقر در هند اختصاص یافته است.

کتاب طبقات ناصری نوشته‌ی منہاج‌الدین عثمان بن سراج جوزجانی اثری ارزشمند در خصوص سلاطین غوری و پادشاهی غلامان دهلی است. این کتاب در اواسط قرن هفتم در زمان

---

¹ ابوسعید، عبدالحی ضحاک بن محمود گردیزی: تاریخ گردیزی، تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب، 1363، صص 528-543.

² همان، صص 613-643.

سلطان ناصرالدینیاوالدین محمود نگاشته شده و تا سال پانزدهم از سلطنت او را در بر گرفته است.¹ این کتاب شامل بیست و سه طبقه است که از انبیا شروع و به سلاطین دهلی ختم شده است. طبقات ناصری علاوه بر اطلاعات سیاسی نظامی، مطالب ارزشمندی در خصوص مسائل اداری، دینی و فرهنگی دارد.

کتاب *روضه الصفا فی سیره الانبیاء والملوک والخلفا* اثر محمدبن خاوندشاه بن محمود، معروف به میرخواند می باشد. این کتاب اثر تاریخی عمومی است که از آفرینش بشر تا حکومت تیموریان را در بر دارد. حوادث مربوط به تاریخ هند از عهد غزنویان تا پادشاهان دهلی در این کتاب آورده شده است و شامل اطلاعات دقیق و مهمی است.

تاریخ *حبیب السیر فی اخبار افراد بشر* اثر خواجه غیاث الدین بن هماد الدین محمد مشهور به خواندمیر (880-942) می باشد. وی مطالب مربوط به هند را به صورت پراکنده در جاهای مختلف کتاب سه جلدی آورده است.

کتاب *تاریخ فرشته* نیز معروف ترین تاریخ عمومی هند از آغاز تا سده ی یازدهم یعنی قبل از سلطنت مغولان هند می باشد. محمدبن قاسم بن هندوشاه معروف به فرشته در یازده مقاله به بیان تاریخ پادشاهان لاهور، دهلی، دکن، مالوه، خاندیس، بنگاله، مولتان، سند، کشمیر، گجرات و مالابار پرداخته است. تاریخ فرشته مشتمل است بر مقدمه ای در کیفیت ورود اسلام به هند و کلیاتی در آئین و آداب هندوان و تاریخ اساطیری هند؛ این اثر به ویژه ماخذی دست اول برای تاریخ سلسله های مسلمان جنوب هند و دکن محسوب می شود. هم چنین از منابع درخور توجه در مطالعه ی تاریخ ایران است، زیرا افزون بر اطلاعاتی درباره ی دوره ی غزنوی، در باب مناسبات سیاسی و فرهنگی سلاطین دکن با دربار صفوی و نفوذ مذهبی صفویان اطلاعاتی به

---

¹ قاضی منہاج سراج: طبقات ناصری، تصحیح عبدالحی حبیبی، دنیای کتاب، تهران، 1363 شمسی، صص 471-497.